

WSTĘP

Zawartość słownika

Słownik rejestruje frazeologię obserwowaną w latach 1975 – 2002. Rzadko sięga do wcześniejszych okresów, i to tylko w zakresie dotyczącym powszechnie czytanej literatury pięknej, zwanej niekiedy klasyczną, szkolnych podręczników historii, Starego i Nowego Testamentu, mitologii.

W doborze haseł i ich wariantów oraz ustalaniu kwalifikatorów kierowałem się zasadą frekwencyjności, to jest częstotliwością występowania i częstotliwością używania w danym typie stylistycznym. Formy innowacyjne, które zostały zakwalifikowane jako już utrwalone lub coraz częściej używane, połączyłem z hasłami podstawowymi za pomocą prostego systemu nawiasów okrągłych i kwadratowych oraz cudzysłowów ostrokątnych.

Przykłady użycia frazeologizmów w postaci istniejących cytatów okazały się zbyt obszerne, ponadto zwykle niedostatecznie charakteryzowały hasła. W takiej formie zmuszałyby czytelnika do skoncentrowanego studiowania i domysłu. Wobec tego prawie wszystkie napisałem od nowa, tak żeby jak najkrócej obrazowały cechy stylistyczne i sytuacyjne, ekspresję, zakres znaczeniowy frazeologizmów i sposób używania w zdaniach. Po części chodziło też o to, żeby opowiadały o naszym codziennym życiu, a więc były czytelnikowi bliskie.

Do pomocniczej weryfikacji definicji, przykładów użycia i form wybranej grupy haseł (trzydzieści procent materiału) zastosowałem metodę, którą nazwałem *redakcją różnicową*. W ogólnych zarysach polega ona na porównywaniu opracowanego już hasła z jego rozumieniem przedstawionym przez co najmniej dwie niekomunikujące się z sobą osoby, pozbawione wglądu do kartoteki; osoby wykształcone, czytane, mające odmienne doświadczenie językowe, językoznawcze i życiowe, pochodzące z różnych środowisk i rejonów Polski. Na tej podstawie zostało udoskonalonych około trzech tysięcy haseł. Sporą liczbę konfrontowałem z materiałem zawartym w istniejących słownikach, artykułach z zakresu frazeologii, poradnikach, felietonach, komentarzach prasowych, radiowych i telewizyjnych znanych językoznawców, a także z danymi z ankiet umieszczanych od marca 1998 na stronach mojego poradnika językowego w Internecie.

Podstawą decyzji o umieszczeniu frazeologizmu w słowniku była ekscerpcja własna,² która dotyczyła zarówno języka mówionego, jak i pisanego, oraz ocena częstotliwości występowania (frekwencyjności). Ekscerpty (wypisy) oceniano według pochodzenia, kwalifikując źródła na podstawie opinii o ich poziomie kulturalnym, a następnie liczone, uzyskując przybliżone wartości, które w pewnym stopniu pozwalały odsuwać intuicyjne odczuwanie frekwencyjności danego hasła na drugi plan. Każdemu wystąpieniu frazeologizmu w materiale przyznawano jeden punkt. Nie punktowano wystąpień w słownikach sprzed 1975, z wyjątkiem *Słownika frazeologicznego* S. Skorupki. Wystąpieniu w tym ostatnim oraz w artykułach poświęconych frazeologii przyznawano dwa punkty, a w opublikowanych po 1975 słownikach języka polskiego, poprawnej polszczyzny i przedstawiających idiomy –

---

² Zestawienie źródeł materiału ekscerpcyjnego podano w podrozdziale „Źródła i bibliografia”.

trzy.³ Autor mógł dać hasło od jednego do trzech punktów. Hasło było kwalifikowane do umieszczenia, jeśli uzyskało co najmniej dziewięć punktów. Na przykład Sienkiewiczowski wyrażenie *ruja i porubstwo* ('demoralizacja, rozpustne życie') na podstawie ekscerptów otrzymało jeden punkt, w materiałach konfrontacyjnych dwa punkty, autor dał jeden punkt i hasło nie zostało zakwalifikowane jako rzadko występujące (cztery punkty). Podobnie rzadki okazał się znaleziony w pewnym słowniku (trzy punkty) zwrot *Mrożek by tego nie wymyślił* ('sprawa groteskowa i przygnębiająca', trawestacja dawnego *nadaje się do komedij pana Moliera*) oraz pojawiający się w żargonie literatów ironiczny *lecieć Mrożkiem* (trzy punkty). Natomiast wyrażenie *nudny jak flaki z olejem* ('bardzo nudny') już w ekscerptach miało trzynaście punktów i dlatego dalsze sprawdzanie frekwencyjności nie było konieczne.

W czasie zbierania materiału okazywało się, że w pozornie banalnych zwrotach i wyrażeniach błędy robią nawet dobrze wykształceni mówcy i autorzy (np. częste: *mieć ciężki orzech do zgryzienia; potępić [jedną] osobę, rzecz w czambuł; odnieść porażkę, spełnić cel; iść po najmniejszej linii oporu*). Niektóre frazeologizmy, w tym także terminy, bywają niewłaściwie rozumiane (np. *pod pręgierzem* 'pod naciskiem, presją' zamiast 'publicznie karany, obwiniany'; *rad nierad* 'niezadowolony' zamiast 'z konieczności, niechętnie'; *kongenialny przekład* 'genialny, wybitny' zamiast 'dorównujący oryginałowi') i używane jako składniki niezręcznych metafor (np. *w basenie olimpijskim jest ciężka woda; ze złości co do nogi połamał wszystkie krzesła; zanim został bokserem, uprawiał królową sportu; w wojsku poczuł się na przepustce z codzienności*). Obserwuje się częste stosowanie kalk z innych języków (np. *póki co, w tym rzecz, brać się za coś*). Takie przypadki odnotowywano i jeśli się powtarzały, hasła otrzymywały dodatkowe punkty i były umieszczane w słowniku w formie zarówno poprawnej, jak i błędnej (z kwalifikatorem *błęd.*). Jeśli w cytatach zauważono mylenie znaczenia dosłownego frazeologizmu z przenośnym, to arbitralnie przyznawano punkty upoważniające do podania w artykule hasłowym obu znaczeń tego związku wyrazowego albo nawet, w nielicznych wypadkach, odrębnego hasła (np. *rzecz jasna* 'oczywistość; oczywiście' i osobno *jasna rzecz* 'przedmiot o jasnej barwie'). Definicje dosłowne występują w 5 044 artykułach hasłowych (12,5%).⁴

Słownik odnotowuje nowe odmiany i znaczenia frazeologizmów, które na podstawie oceny frekwencyjności zostały uznane za przyjmujące się w języku albo już utrwalone. Najczęściej występującymi wariantami okazują się innowacje rozwijające i skrcające, najrzadziej kontaminacje niosące nowe znaczenie. Pojawiają się one głównie w języku mówionym, lecz wcale nierzadko przenikają do pisanego, zwłaszcza do prozy artystycznej.

Pominięto frazeologizmy przez jakiś czas nawet bardzo modne, lecz zanikłe po wygaśnięciu sprawy, która je wywoływała, głównie politycznej. Szczególnym przypadkiem tego zjawiska są powiedzenia i powiedzonka czerpane z popularnych seriali telewizyjnych. Zwykle w rok po zakończeniu nadawania serialu takie wyrażenia i zwroty przestawały być używane. Ponowna emisja serialu już ich językowi nie przywracała. W słowniku utrzymały się jednak pewne frazeologizmy z czasu drugiej wojny światowej i z okresu komunizmu (nowomowa, *komun.*), wciąż pamiętane i używane z ironią lub żartobliwie jako „językowa przestroga” przez pokolenie średnie i starsze, ale już nieznane młodzieży (np. *śpij spokojnie, ORMÓ czuwa; ktoś przywieziony w tecze*).

³ Wszystkie pozycje, z których korzystano w ocenie frekwencyjności, są wymienione w podrozdziale „Źródła i bibliografia” i oznaczone tam gwiazdką *.

⁴ Takie podejście jest zrozumiałe również w kontekście wyników badań, które wskazują na konieczność uświadomienia użytkownikowi słownika, że idiomatyczne związki frazeologiczne często współistnieją z nieidiomatycznymi jako homonimy. Por.: Bobrowski I.: *Miejsce frazeologii w pewnym formalnym modelu gramatycznym języka polskiego*. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, t. 18, Lublin 2000, s. 41 – 48; Lewicki A.M.: *Składnia związków frazeologicznych*. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 1986, t. 40, s. 75 – 83.

Budowa słownika

Książka składa się ze słownika i indeksu.

Słownik jest podzielony na alfabetycznie uporządkowane gniazda, w których znajdują się artykuły hasłowe, również ułożone według alfabetu i ponumerowane.

Nazwy **gniazd** są symboliczne. O przydzieleniu artykułu hasłowego do danego gniazda decydowały kolejno: 1) pierwszy nadrzędny (określany) rzeczownik występujący w haśle (taki, który nie jest umieszczony w nawiasach okrągłych wraz ze skrótem „itp.”), a jeśli nie było takiego rzeczownika, to 2) pierwszy czasownik; 3) pierwszy rzeczownik umieszczony wraz z innymi w nawiasach i ze skrótem „itp.”; 4) pierwszy przymiotnik lub przysłówek; 5) inna część mowy.

Każdy **artykuł hasłowy** jest zbudowany według schematu: *hasło* – jeden lub dwa *kwalfikatory* – *definicja (peryfraza)* – *przykład* albo *przykłady użycia*. Może wystąpić druga i trzecia definicja, również poprzedzona kwalifikatorami, zilustrowana przykładami. Kolejne definicje są oddzielone znakiem •.

Hasło zawsze składa się z co najmniej dwóch wyrazów lub ich zastępników i ma budowę wzorca, zgodnie z podziałem frazeologizmów na otwarte, zamknięte i formalne. Służy temu system nawiasów okrągłych (...), kwadratowych [...] i francuskich cudzysłowów ostrokątnych «...». W zwrotach i frazach czasownik ma aspekt zasadniczo niedokonany, chyba że nie mogło być inaczej ze względu na znaczenie albo forma niedokonana nie istnieje nawet w teorii. Jeśli jednak jest możliwe użycie danego zwrotu w formie niedokonanej, choćby właśnie teoretycznie, to ją pozostawiono. Ocena tej możliwości była przeprowadzana na podstawie próby stworzenia odpowiedniej wypowiedzi. Zwrotów w postaci tylko dokonanej występuje bardzo niewiele.

Jeśli czasownik w zwrocie hasłowym jest podany w bezokoliczniku, to znaczy, że w zasadzie dotyczy osoby. W pewnych wypadkach, żeby ułatwić rozumienie składni zewnętrznej i (albo) znaczenia hasła, zamiast bezokolicznika podano rozwinięcie z użyciem zaimka wskaźnikowego (np. «*ktoś*» *nic nie słyszy* zamiast *nic nie słyszeć*). Zwroty, które mają inne znaczenie w użyciu żywotnym i inne w nieżywotnym, są zwykle rozdzielone i podane jako odrębne hasła albo oznaczone za pomocą zestawu zaimków wskazujących.

W **nawiasach okrągłych** występują wyrazy, które podczas konstruowania wypowiedzi mogą być używane wymiennie albo zastępowane przez bliskoznaczne odpowiedniki. Niekiedy zawarta jest wskazówka (*itp.* albo *itd.*) co do większego zakresu słów możliwych do wstawienia.

W **nawiasach kwadratowych** podano dopełniające fragmenty hasła, które rozwijają albo uściślają zakres znaczeniowy. Mogą to być także, choć znacznie rzadziej, elementy, które w wypowiedziach (głównie ustnych) bywają pomijane z korzyścią dla potoczności, rytmu albo w celu zmiany ekspresji.

W **cudzysłowach ostrokątnych** umieszczono zaimki wskaźnikowe, które w wypowiedziach są zastępowane odpowiednimi słowami. Zaimek osobowy jest wymienny na nazwę osobową (np. «*ktoś*» – pan, Janek, człowiek, ja) albo zaimek *się*, przysłówkowy na przysłówek (np. «*kiedyś*» – teraz, dawno, jutro, zawsze), liczebnikowy na liczebnik (np. «*ileś*» – pięć, dziesięć, dużo).

Definicje (peryfrazy) mają charakter bliskoznaczny. Mogą być wielocłonowe, mogą też zawierać po kilka wyrazów bliskoznacznych, co pogłębia albo uściśla opis znaczenia hasła. Uczyniono tak z myślą o użytkownikach, którzy potrzebują pomocy w pisaniu, ale także o słabo znających język polski. W artykułach hasłowych oznaczonych kwalifikatorem *błęd.* ('błędny, niepoprawny') zamiast definicji podaje się poprawną formę hasła, a w pewnych wypadkach, dla łatwiejszego zrozumienia typu błędu, ujęty w nawiasy *przykład niepoprawnego użycia* frazeologizmu. Przy hasłach, które nic nie znaczą (np. przy niektórych wy-

krzyknikami, wulgarnych „przerywnikach”), definicje nie występują. Definicja może nie wystąpić po znaku •, jeśli oddziela on tylko inną stylistycznie lub ekspresywnie wersję użycia.

Przykłady użycia haseł przedstawiają najczęściej stosowane sposoby formułowania wypowiedzi zawierających dane wyrażenie, szkicują okoliczności sytuacyjne, pozwalają zrozumieć odcienie emocjonalne. Niekiedy dopiero przykład ostatecznie wyjaśnia znaczenie, ekspresję albo stylistyczną przynależność hasła. W przykładach często pojawiają się także dodatkowe słowa, które powiększają zakres informacji o łączliwości wyrazów występujących w treści haseł. Nie było konieczności podawania przykładów użycia przysłów, sentencji i innych typów wypowiedzi, które są kompletnymi zdaniami. Przy niektórych rażąco wulgarnych, odrażających wyrażeniach i zwrotach przykłady użycia celowo pominięto.

Artykuły w gniazdach są ułożone alfabetycznie i w takiej kolejności ponumerowane.

Numer artykułu hasłowego w gnieździe przyspiesza odszukiwanie według indeksu.

Indeks stanowi nieodłączną część słownika. Zastosowany sposób przydziału do gniazd zapobiegł powtarzaniu się haseł w słowniku. Z tego powodu gniazda prawie nigdy nie grupują *wszystkich* frazeologizmów zawierających wyraz określony przez nazwę gniazda. Rozwiązaniem tego problemu okazało się stworzenie osobnego wykazu słów wraz z odnośnikami do gniazd. Użytkownik może w nim poznawać całość połączeń frazeologicznych szukanego wyrazu i na tej podstawie odnajdować hasła.

Wybrane pojęcia z zakresu frazeologii

Termin *frazeologia* (gr. *phrasis* 'mówienie' + *lógos* 'słowo; nauka') ma dwa znaczenia:

1. Dział nauki (językoznawstwa) zajmujący się analizą i opisem istniejących w języku utrwalonych połączeń wyrazów.
2. Zbiór utrwalonych połączeń wyrazowych występujących w danym języku albo w określonym zbiorze tekstów.

W zasobie słownikowym języka wyróżniamy dwa różne typy jednostek: *wyraży* i *frazeologizmy*. Frazeologizmy są, podobnie jak wyraży, składnikami wypowiedzi i tekstów.⁵

Frazeologizmem albo *związkiem frazeologicznym* nazywamy utrwalone społecznie połączenie co najmniej dwóch wyrazów, którego znaczenie nie wynika ze znaczeń składników.

Idiomem nazywamy frazeologizm, którego znaczenie jest zupełnie inne niż wynika ze znaczeń każdego ze składników i z sumy tych znaczeń (np. *piąte koło u wozu*, *kubek w kubek*, *nie w kij dmuchał*, *sól ziemi*, *słomiany ogień*).

Frazemem nazywamy utrwalone połączenie wyrazów, którego sens mieści się w zakresie znaczenia wyrazu nadrzędnego (dominującego)⁶ (np. *palma pierwszeństwa* od znaczenia słowa 'pierwszeństwo', *sezon ogórkowy* od 'sezon', *radosna twórczość* od 'twórczość', *składać podanie* od 'podanie', *sardoniczny uśmiech* od 'uśmiech').

Produktem języka albo *językowym*⁷ nazywamy nieutrwalone społecznie połączenie wyrazów, powstające doraźnie, mające w wypowiedzi charakter odrębnej jednostki znaczeniowej (np. *biała chmura*, *mądry człowiek*, *szybko biegać*).

Klasyfikacje frazeologizmów

Człowiek mówiący, piszący albo poprawiający teksty rozpatruje wypowiedzi, zanim zostaną przekazane odbiorcy. Nawet ci, którzy mówią zupełnie spontanicznie i pozornie nie kontrolują potoku wymowy, w czasie tworzenia zdań i grup zdaniowych korzystają twórczo z zasobów języka. Dotyczy to zarówno wypowiedzi ustnych, jak i pisanych, a zatem mówców i autorów; redaktorów; uczniów i nauczycieli, którzy często wykonują zadania podobne do redaktorskich.

Ponieważ wśród czytelników słownika z pewnością dominują właśnie takie osoby, na pierwszym miejscu umieszczam własną funkcjonalną klasyfikację frazeologizmów, odpowiadającą na pytanie, jak korzystać ze słownika. Hasła otrzymały określoną postać na jej podstawie. Opisanie dalej semantyczno-syntaktyczne klasyfikacje frazeologizmów, bardzo ważne dla nauki o języku, dla użytkownika praktyka mogą mieć mniejsze znaczenie, bo są nastawione na analizowanie gotowych tekstów, a nie na konstruowanie tych, które dopiero przybiorą ostateczny kształt.

⁵ Lewicki A.M., Pajdzińska A.: *Frazeologia*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001.

⁶ Ibidem.

⁷ Pojęcie podane przez: Bogusławski A.: *Jednostki języka a produkty językowe. Problem tzw. orzeczeń peryfrastycznych*, w: *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*. Prace Językoznawcze, t. 91, 1978, s. 17 – 30. W klasyfikacji S. Skorupki (p. dalej) mają one nazwę *związki frazeologiczne luźne*.

A. Funkcjonalny (słownikowy) podział frazeologizmów

Kiedy w wypowiedzi mają się pojawić związki wyrazowe, z góry staramy się ocenić ich (1) *trafność* ze względu na znaczenie, jakie niosą, (2) *budowę* ze względu na zgodność z normą językową (poprawność, zawartość elementów stałych), (3) *styl* ze względu na typ odbiorcy i sytuację, wreszcie (4) *ekspresję* ze względu na emocje, uczucia i stosunek do odbiorcy. Dobieramy zatem i łączymy wyrazy tak, żeby po zestawieniu odpowiadały myślowi, uczuciom i emocji, które chcemy przekazać, i żeby odbiorca odebrał i zrozumiał całość zgodnie z naszymi intencjami. Jak osiągać ten cel?

Najpierw należy się przyjrzeć związkom wyrazowym podobnym do frazeologizmów, ale obecnie przez większość językoznawców do nich nie zaliczanym.

Produkty językowe. Są to takie grupy wyrazów, które powstają przez dopełnienie pojedynczego wyrazu innymi, na przykład: słowo *pies* umożliwia stworzenie grup: *czarny pies* — *duży pies* — *pies idzie* — *pies biega* — *czarny pies znajduje*. Żadna z tych form nie jest frazeologizmem i żadna nie występuje w słowniku frazeologicznym, a mimo to każdą można umieścić w zdaniu jako jednostkę znaczeniową; na przykład w takim, w którym chcemy powiedzieć, że pies o czarnej maści wpadł na trop zwierzęcia łownego i że trzeba być gotowym do strzału: *Przygotuj broń, bo czarny pies znalazł zwierzynę*.

Przysłowia i powiedzenia. Jest to rodzaj gotowych wypowiedzi utrwalonych społecznie. Mają one niekiedy kilka odmian, które w słowniku połączono w jedno hasło. Różnią się wówczas niektórymi wyrazami, umieszczonymi w nawiasach okrągłych. Dopuszczalne jest użycie tylko jednego z tych słów. Niekiedy przysłowia i powiedzenia są używane w formie skróconej, głównie w wypowiedziach ustnych. Część, którą można pomijać, ujęto w nawiasy kwadratowe. W słowniku występuje pewna liczba często używanych przysłów i powiedzeń, które mogą wchodzić w skład zdań.

I. Frazeologizmy otwarte

Są to autonomiczne znaczeniowo zespoły wyrazów, które przyjmują ostateczną postać na podstawie wzorców. Tak jak wszystkie komponenty zdania, podlegają regułom gramatyki. Wzorce te, zwane zwykle grupami syntaktycznymi (składniowymi), mają składniki (1) stałe i (2) otwarte.

1. Składniki stałe stanowią szkielet każdego wzorca, jego fundament. Mają w słowniku postać skodyfikowaną i zakłada się, że w procesie tworzenia frazeologizmu użytecznego w zdaniu są niewymienne; nie podlegają też przebudowie, ale mogą być rozdzielane przez inne komponenty zdania. W pewnych sytuacjach możliwe jest pomijanie niektórych elementów składnika stałego, zwykle dla nadania innej ekspresji. W słowniku elementy te ujęto w nawiasy kwadratowe, na przykład: (*beczeć, płakać, ryczeć*) *jak [stara] baba*. Słowo *stara* może być pominięte, co spowoduje osłabienie ekspresji.

2. Składniki otwarte natomiast znajdują się obok składników stałych albo między nimi i oznaczają miejsca, które mogą być kształtowane w czasie tworzenia frazeologizmu.

— *Składnik otwarty wskaźnikowy* istnieje w postaci nieokreślonego zaimka wskazującego typu *ktoś, jakoś, ileś, gdzieś* albo czasownika pomocniczego typu *być, mieć, robić* (*robić* «*coś*»), który nie zawiera skonkretyzowanej treści. Na przykład wzorec pospolitej frazy «*ktoś, coś*» *wali do «czegoś»* [*gdzieś*»] ma trzy składniki wskaźnikowe (zaimki), przy czym pierwszy wskaźnik («*ktoś, coś*») sugeruje, że chodzi o rzeczownik zarówno żywotny, jak

i nieżywotny. Wzorzec (*robić «coś»*) na *chybika* ma jeden składnik wskaźnikowy – czasownik pomocniczy.

– *Składnik otwarty wymienny* istnieje już we wzorcu, ale może być zastąpiony przez inny, zwykle bliskoznacznym. Na przykład wzorzec *akcja* (*powieści, utworu, filmu itp.*) *się toczy* ma jeden składnik wymienny ujęty w nawiasy z sugestią, w jakim kierunku pojęciowym (bliskoznacznym) może iść wybór albo wymiana.

Wyróżniamy zatem *frazeologizmy otwarte*:

1) *Odtworzone*, które powstają przez podstawienie składników wskaźnikowych wzorca. Na przykład ze wzorca: «*ktoś, coś*» *wali do «czegoś»* [*«gdzieś»*] powstają: *ludzie walą do kina na Ursynowie – na ulicy woda wali do kanału – zamknij okno, bo mróz wali do środka*.

2) *Przekształcone*, które powstają przez zastąpienie składnika wymiennego innym wyrazem. *Prostą* formą frazeologizmu przekształconego jest pozostawienie składnika wymiennego bez zmiany; dzieje się tak wtedy, kiedy nadawca (autor) wypowiedzi uznaje składnik wymienny za odpowiedni do swoich celów albo kiedy z powodu małego zasobu słownictwa nie potrafi dokonać wymiany (korzysta ze wzorca niezmienionego). Na przykład na podstawie wzorca *akcja* (*powieści, utworu, filmu itp.*) *rozwijają się* powstają: *akcja opowiadania się rozwija – akcja książki rozwija się* albo (forma prosta) *akcja powieści rozwija się – akcja utworu rozwija się – akcja filmu rozwija się*.

Składniki wymienne, ujęte we wzorcu w nawiasy okrągłe, mogą być zastępowane w zasadzie tylko w zakresie bliskoznacznym, zwykle bardzo ograniczonym.

3) *Złożone*, które łączą cechy odtworzonych i przekształconych. Na przykład: (*«czyjeś», «czegoś»*) *akcje (idą w górę, rosną)*.

Frazeologizmy otwarte, podobnie jak zwykle produkty językowe, z zasady mają charakter doraźny i służą indywidualizacji wypowiedzi. Na co dzień nie trwają dłużej niż wypowiedź, w której zostały wykorzystane. Powstają i zwykle zaraz giną. Dają jednak duże możliwości twórcze. Istnieje wiele frazeologizmów zamkniętych (p. dalej), które pierwotnie wyszły spod pióra pisarzy jako otwarte i zostały utrwalone społecznie. Równie wiele zostało stworzonych przez osoby zupełnie nieznanne, lecz inteligentne i dowcipne. Przybývá także wyrażen i zwrotów układanych na zlecenie, powstających ze wzorców otwartych (slogany).

Frazeologizmy środowiskowe. Są to związki wyrazowe, które spotykamy w języku stosunkowo małych grup społecznych, zawodowych, miejskich itp. Do języka ogólnego przenikają te, które nie są zbyt specjalistyczne, a jednocześnie mają nośny składnik znaczeniowy. Wyrazistym przykładem mogą być frazeologizmy sportowe, np.: *gol do własnej bramki, krótka piłka*. Tego rodzaju zwroty i wyrażenia występują w słowniku dość obficie.

Wielu ludzi tworzy własne powiedzenia i utrwała je przez stałe używanie. W momencie powstawania niemal zawsze są otwarte. Funkcjonują w bardzo małych środowiskach, ale bywają zrozumiałe w innych grupach społecznych. Na przykład w pewnej rodzinie z pokolenia na pokolenie są przekazywane zwroty (1) *przekabacić «kogoś» na «czymś»* (*posp.* 'kupić coś od kogoś taniej niż zwykle'): *Idź przekabacić babę na masło* ('idź do baby i kup masło taniej niż w sklepie'), oraz (2) *pies skupił się na «coś»* (*żart. wulg.* 'nabrudził, zrobił kupę'): *Podaj mi szufelkę, bo pies się skupił na dywan*. Powstają więc indywidualne sposoby określania uczuć, rzeczy, stanów, czynności itd. i wyróżniają pod względem językowym konkretne osoby albo ich środowiska. Dziecko, które od urodzenia słyszy te określenia, zastaje je jako gotowe wzorce. Taki typ wypowiedzi często również jest opatrywany epitetem *środowiskowy*. Epitet ten nie ma tu z góry wyznaczonych konotacji stylistycznych ani ekspresywnych, jedynie frekwencyjne. Słownik nie zawiera frazeologizmów tego rodzaju, ale wspominam o nich, ponieważ stykamy się z nimi codziennie.

Slogany. Są to hasła, powiedzenia reklamowe, polityczne, agitacyjne, tworzone z rozmysłem w celu zwrócenia uwagi dużej liczby ludzi, np. żeby przekonać ich do produktu, poglądu, idei albo wymusić określony typ zachowania. Ich budowa opiera się zwykle na grze słów i nieraz wyzyskuje fragmenty powszechnie znanych frazeologizmów zamkniętych. Na przykład: *cukier krzepi, Lotem bliżej, Coca Cola to jest to, dwa w jednym, z pewną nieśmiałością, teraz Polska.* Słownik podaje tylko slogany o dużym stopniu utrwalenia.

Frazeologizmy otwarte stanowią 60% haseł.

II. Frazeologizmy zamknięte

Są to autonomiczne znaczeniowo zespoły wyrazów, które nie mają elementów otwartych. Zawierają co najmniej dwa wyrazy. Na przykład: *uśmiech radości* (2 wyrazy), *w krótkich abcugach* (3 wyrazy). Nie są produktami języka, lecz jednostkami słownikowymi. Mają zawsze tę samą budowę, ale ich składniki mogą być przestawiane lub niekiedy rozdzielane innymi słowami.

Frazeologizmy zamknięte mogą być składnikiem stałym frazeologizmów otwartych. Na przykład w zwrocie (*robić «coś» na chybcika*) występuje składnik stały *na chybcika*, który jest frazeologizmem zamkniętym. Słownik w ten sposób rozwija wiele frazeologizmów zamkniętych do postaci otwartej, aby umożliwić użytkownikom większą orientację w składni zewnętrznej tam, gdzie nie jest to całkiem jasne.

III. Frazeologizmy formalne

Są to krótkie, wielowyrazowe wypowiedzenia, które mają i muszą mieć tylko jedno znaczenie i tylko jedną, nienaruszalną postać. Przybierają formę wielowyrazowych rzeczowników, zdań albo (częściej) równoważników zdania. Są używane w komunikatach niezawisłych, odbieranych (odczytywanych i rozumianych) zawsze w ten sam sposób.

Frazeologizmy formalne wchodzą w skład językowych systemów porozumiewania się tam, gdzie nie ma miejsca na żadną dowolność interpretacyjną, na przykład w wojsku, ratownictwie, medycynie i w innych dziedzinach, w których od precyzji podania informacji i dokładności jej rozumienia zależy życie ludzkie albo powodzenie ważnej misji. Powstają również specjalizowane słowniki takich wyrażen i zwrotów do porozumiewania się głosem z maszyną.

1. *Komendy i komunikaty dyrektywne.* Choć ich źródłem jest język naturalny, zostały stworzone sztucznie na podstawie przemyślanych przesłanek sytuacyjnych.

Komendy to rozkazy, na podstawie których odbiorca wykonuje określone czynności. Na przykład: *na prawo patrz* (wojsk. 'obróć głowę w prawo'), *maszyny stop* (okręt. 'zatrzymaj napęd statku').

Komunikaty dyrektywne to informacje, na podstawie których odbiorca samodzielnie podejmuje decyzję o rodzaju działania, jakie musi wykonać. Na przykład: *mam auto* (alpin. 'partnerze, możesz mnie nie asekurować; mam własną asekurację'), *droga wolna* (motor. 'można bezpiecznie przejechać'). W komendach i komunikatach dyrektywnych ważne jest brzmienie, dźwiękowy wyróżnik.

2. *Terminy.* Są to połączenia wyrazowe o ustalonym znaczeniu, używane w określonych dziedzinach działalności zawodowej albo społecznej i umożliwiające dokładne porozumiewanie się bez konieczności szczegółowego opisywania, o co chodzi. Należą do nich *miana*, które jednoznacznie określają rzeczy i pojęcia, oraz *nazwy czynności*. Miana w wielu dziedzinach są tworzone przez komisje językowe, zwykle są więc sztuczne. Na przykład: *głowa przyśrodkowa mięśnia czworogłowego uda, moment pędu, ruch jednostajnie przyspieszony, związek frazeologiczny, zaimek przymiotny, przeczewkowe wycięcie gruczołu krokowego, wprowadzanie funkcji, wnioskowanie przez analogię.*

Słownik zawiera niewielką liczbę frazeologizmów formalnych.

Uwagi dotyczące poprawności

1. *Homonimy*. Frazeologizmy otwarte i zamknięte mogą występować w *odmianach znaczeniowych*, nieraz krańcowo różnych. Jeśli zapis graficzny (kształt) mają identyczny, ale funkcję zupełnie inną, to takie formy nazywamy *homonimami*. Najczęściej jedna odmiana ma znaczenie przenośne, a druga (lub trzecia) dosłowne, choć występują także pary albo triady znaczeń tylko przenośnych albo tylko dosłownych. Rozróżnianie homonimów jest konieczne ze względu na poprawność wypowiedzi. Częstym błędem stylistycznym jest zestawianie albo krzyżowanie frazeologizmów o znaczeniu przenośnym i dosłownym.

W słowniku ukazano homonimiczność 13% haseł.

2. *Innowacje*. Zmiana budowy składników stałych może spowodować (1) wypaczenie znaczenia; (2) odstępstwo od charakterystyki, która została utrwalona w świadomości językowej i którą słownik rejestruje jako normę poprawnościową. Zwykle prowadzi to także do przekształcenia formuły zamkniętej w otwartą albo do powstania nowego produktu językowego.

W wypadkach (1) i (2) mówimy o błędzie, polegającym na zakłóceniu komunikacji między nadawcą a odbiorcą, które wyraża się między innymi mylnym rozumieniem wypowiedzi; może to być także usterka natury estetycznej, która razi odbiorcę. Zmiana wyrażenia w *krótkich abcugach* na w *długich abcugach*, w *szybkich abcugach*, w *krótkich podrygach* (zmiana składnika na niewłaściwy) albo w *abcugach* (usunięcie składnika) całkowicie wypacza jego znaczenie i kształtem nie odpowiada normie, zatem formy takie muszą być uznane za niepoprawne. Innowacje tego rodzaju nazywamy *bezwiednymi* albo *nieuzasadnionymi*.

Jednak są możliwe trafne przekształcenia, które odbiorca przyjmie z zadowoleniem. Z powodzeniem dokonują ich ludzie o dużych umiejętnościach językowych. Na przykład: w *najkrótszych abcugach* ('jeszcze szybciej niż w krótkich abcugach?'; w felietonie Stefana Kisielewskiego). Mówimy wówczas o innowacji *świadomej* albo *uzasadnionej*.

B. Typologia związków frazeologicznych

Tę klasyfikację frazeologizmów wprowadził Andrzej Maria Lewicki w 1983.⁸

Ze względu na funkcje składniowe frazeologizmy dzielimy na:

1. *Frazy*, które mogą być używane jako kompletne zdania i do takiej funkcji nie wymagają żadnych uzupełnień. Mogą także wchodzić w skład dłuższego tekstu albo stanowić replikę w dialogu. Na przykład: *Wyszło szydło z worka. Ręce opadają. Na dwoje babka wróżyła. Jak sądzisz, zdążymy na pociąg?* — *Na dwoje babka wróżyła.*

2. *Zwroty*, które pełnią funkcję czasowników. Aby utworzyć zdanie, trzeba je uzupełnić składnikiem typu rzeczownikowego, który określi, do kogo lub czego frazeologizm się odnosi. Na przykład: *trząść się jak galareta* — *ktoś trzęsie się jak galareta. Akcje idą w górę — czyjeś, czegoś akcje idą w górę*. Niektóre zwroty nie zawierają czasownika. Na przykład: *ktoś, coś w krzyk; ktoś w płacz.*

3. *Wyrażenia rzeczownikowe*, które pełnią funkcję rzeczowników. Na przykład: *czarny koń, biały kruk, ni to ni sio, kula u nogi, kukulcze jajo.*

4. *Wyrażenia określające*, które określają rzeczowniki, czasowniki, przymiotniki i przysłówki. Na przykład: *jaki taki, pierwszy lepszy, z krwi i kości, z duszą na ramieniu, krótko i węzłowato, na chybcika, (cicho) jak makiem zasiał, jak z krzyża zdjęty.*

⁸ Podaję za: Lewicki A.M.: *Składnia związków frazeologicznych*. „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, 40, 1983, s. 75 – 83, z niewielkimi uzupełnieniami w: Lewicki A.M., Pajdzińska A.: *Frazeologia*, w: *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin 2001.

5. *Wskaźniki frazeologiczne*, które pełnią funkcje pomocnicze (1) przyimków, (2) spójników i (3) partykuł. Na przykład: (1) *w związku z czymś; w ramach czegoś*; (2) *albo... albo...; o tyle... o ile...;* (3) *że też; też mi coś; rzecz jasna; otóż to*.⁹

Przysłowia nie należą do frazeologizmów; są to odrębne, gotowe teksty. *Zestawienia* (terminy, np. *kwias siarkowy, spółgłoska wargowa*, rzeczowniki wielowyrazowe typu *samochód ciężarowy, płatki owsiane* i publicystyczne połączenia typu *polityka fiskalna, władza państwowa*) znajdują się na pograniczu frazeologii.

Ze względu na sposób funkcjonowania znaczenia frazeologizmy dzielą się na:

1. *Idiomy, związki idiomatyczne* — frazeologizmy, których znaczenie jest zupełnie inne, niż wynika ze znaczeń każdego ze składników i z sumy tych znaczeń. Na przykład: *parszywa owca, łacina kuchenna, trącać myszką*.

2. *Frazemy, połączenia frazeologiczne* — utrwalone połączenia, których sens mieści się w zakresie znaczenia wyrazu nadrzędnego. Na przykład: *gniew ogarnia, dokonywać włamania*.

C. Formalno-semantyczny podział frazeologizmów

Klasyfikację tę, zwaną klasyczną, wprowadził Stanisław Skorupka w 1967.¹⁰

Ze względu na budowę związki frazeologiczne dzielą się na:

1. *Frazy*, to jest zespoły wyrazów złożone z członów rzeczownikowych i czasownikowych, mające postać zdania. Na przykład: *burza huczy; sztandary łopoczą na wietrze; serce boli; nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło*. Do fraz należą też przysłowia, powiedzenia, sentencje, maksymy.

2. *Zwroty*, to jest zespoły wyrazów, w których człon podstawowy ma charakter czasownikowy (werbalny). Na przykład: *ruszać z kopyta, pleść trzy po trzy, prawdę mówiąc*.

3. *Wyrażenia*, to jest zespoły wyrazów mające charakter rzeczownikowy (imienny, nominalny), a także wszelkie utarte połączenia przyimkowe, przysłówkowe i spójnikowe. Na przykład: *czarny koń, parszywa owca; na bok, co chwila, po kryjomu*. Do wyrażen należą także złożenia dwu- i więcej wyrazowe tej samej kategorii gramatycznej (wyrażenia szeregowe). Na przykład: *zbrodnia i kara; blaski i cienie; krótko i węzłowato*.

Ze względu na stopień łączliwości, ze stanowiska semantycznego frazeologizmy dzielą się na:

1. *Związki frazeologiczne stałe*, to jest idiomy (p. opis wyżej).

2. *Związki frazeologiczne łączliwe*, których stopień spistości jest duży, ale jest możliwa wymiana jednego lub kilku elementów w obrębie ograniczonej liczby wyrazów, zwykle bliskoznacznych. Na przykład: (*jasny, serdeczny, sardoniczny, zły, nikły*) *uśmiech* 'szczególny rodzaj uśmiechu'. Związki łączliwe stanowią ogniwo pośrednie między związkami stałymi i luźnymi. Wyrażenia i zwroty tego rodzaju tym się różnią od odpowiednich połączeń dowolnych (luźnych), że część porównawcza związku obrazowo akcentuje intensywność cechy lub czynności zawartej w członie podstawowym albo pozwala ją wyraźnie identyfikować. Na przykład: *rośliny samożywne, sala operacyjna, maszyna do pisania*.

3. *Związki frazeologiczne luźne* to połączenia tworzone każdorazowo, doraźnie jako zwykle zestawienie wartości znaczeniowej członów składowych.

⁹ Mimo że tzw. wyrażenia przyimkowe są przez niektórych badaczy usuwane poza zakres frazeologii jako słabo zbadana część zasobu leksykalnego (A.M. Lewicki, op. cit.), autor słownika uznał, że należy ukazać te, które nie są przypadkowymi zbitkami wyrazowymi.

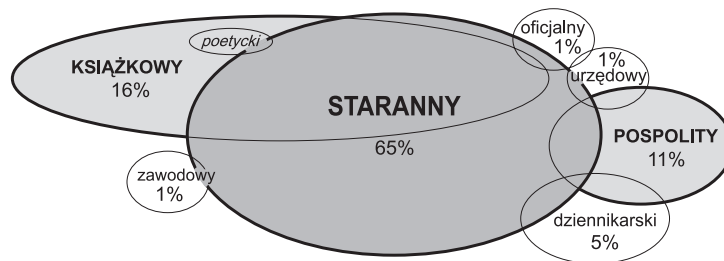
¹⁰ Podaje za: Skorupka S.: *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 1967, w konfrontacji z: Kwiek-Osiowska J.: *ABC... polskiej gramatyki. Leksykon szkolny*, Kraków – Warszawa 1993.

Styl i ekspresja

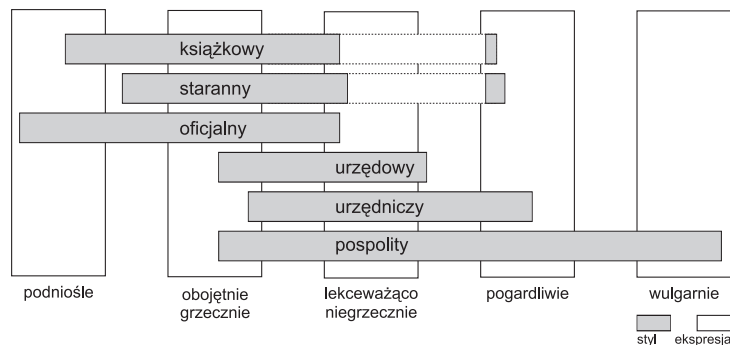
Słownik za pomocą kwalifikatorów sygnalizuje między innymi przynależność stylistyczną i ekspresję zwrotów i wyrażeń. Te dwie cechy mają duży wpływ na dobór składników wypowiedzi. Wskazówki mają charakter względny, ponieważ o użyciu frazeologizmu decyduje zbyt duża liczba czynników, aby można było ustalić dyrektywy ściśle i uniwersalne. Wiele zależy od sytuacji, kontekstu, emocji nadawcy, rodzaju odbiorcy i stosunku do niego, czego słownik nie może przewidzieć. Z tego powodu inne publikacje często w ogóle nie zawierają takiego opisu. Kwalifikatory oznaczają obecne odczuwanie zabarwienia słów przez inteligentki ogół.

Zastosowany zestaw kwalifikatorów ma nieco inny układ, niż się zazwyczaj proponuje,¹¹ dlatego konieczne jest podanie kilku wyjaśnień.

Style nie są całkowicie odrębne, mają pola wspólne, na przykład takie, jak przedstawione na *rycynie 1*. Hasła, które znajdują się na wspólnym polu stylistycznym, przydawano kwalifikator arbitralnie, zwykle ten z elipsy większej. **Ekspresja** jest na ogół mocno przywiązana do konkretnych frazeologizmów. Istnieją tylko pewne ogólne zależności między ty-

Ryc. 1. Podział frazeologizmów według przynależności do niektórych typów stylu.

Ryc. 2. Schemat zależności wybranych rodzajów ekspresji i niektórych typów stylu.

¹¹ Engelking A., Markowski A., Weiss E.: *Kwalifikatory w słownikach – próba systematyzacji*, „Poradnik Językowy”, 1989, z. 5. s. 300 – 309. Autorzy wyróżniają kwalifikatory: chronologiczne (*przestarzały, dawny, historyczny*), geograficzne (*regionalny, gwarowy, gwary miejskie*), stylistyczne (*podniosły, poetycki, oficjalny, książkowy, potoczny*), ekspresyjne (*wulgarny, obraźliwy, lekceważący, pospolity, pieszczotliwy, eufemistyczny, żartobliwy, ironiczny, przenośny*), zawodowe (*medyczny, biologiczny, fizyczny, agrotechniczny* itp.), środowiskowe, frekwencyjne (*zadki, indywidualny*).